

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kaldibay75@gmail.com

БЕКІТІЛГЕН ӘЛІПБИДЕГІ ТҮЗЕТІЛУІ ТИІС ОН КЕМШІЛІК

Қазақ Елі әліпбиін кирилден латынға көшіру туралы саяси шешім қабылданған соң, алдымен диграф нұсқасы жоба ретінде ұсынылып, бұл нұсқа халық арасында қолдау таппады. Содан кейін кей дыбыстарды апостроф арқылы таңбалауға негізделген екінші жоба ұсынылып, 2017 жылдың 26 қазанында Қазақстан Республикасы Президентінің № 569 жарлығымен апостроф нұсқасы бекітілді. Бұл жобаның авторлары апострофты А. Байтұрсынұлының дәйекшесімен шатастырып, үлкен қателікке ұрынды. Нәтижесінде бұл жобаны да халық қолдамады. Осы жылдың 19 ақпанында № 637 Жарлық бойынша «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» ҚР Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізіліп, ақутқа негізделген жаңа әліпби бекітілді. Бұл әліпбиде тіл мамандарының «бір дыбыс – бір таңба болсын» деген ұсынысы ескеріліп, апострофты ақут диакритикасына ауыстырды. Алайда емле ережелерін түзу барысында бұл нұсқаның да кемшіліктері байқала бастаған болатын. Бұл мақаламызда бекітілген соңғы нұсқаның ең үлкен он кемшілігі көрсетіліп, оларға салыстырмалы талдау жасалады.

Түйін сөздер: фонетика, латын графикасы, араб графикасы, төте жазу, қазақ тілі.

Kydyrbayev K.A.

PhD, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Ten Weakness of the Latest Approved Version of the Latin Alphabet

After Kazakhstan's political decision to translate its alphabet from Cyrillic to Latin, the digraph version was presented as a project, which was not supported by the public. Then the second project was proposed, based on the presentation of some sounds by an apostrophe, and on October 26, 2017, this version of the alphabet was approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 569. The authors of this project confused the apostrophes with A. Baitursynov's "dayekshe" and made a big mistake. As a result, this project was also not supported by scientists and the people. On February 19 of this year, Decree No. 637 amended the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 569 of October 26, 2017 "On the translation of the alphabet of the Kazakh language from the Cyrillic alphabet into the Latin alphabet", and approved the new alphabet based on an acute one. In this alphabet, the proposal of linguists "to designate one sound with one sign" was taken into account, the apostrophe was replaced with acute diacritics. However, in the process of creating spelling rules of this version there were some drawbacks. This article identifies 10 major weaknesses of the latest approved version and provides a comparative analysis.

Key words: phonetics, latin graphics, arabic graphics, tote zhazu, kazakh language.

Кыдырбаев К.А.

PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Десять недостатков утверждённой версии латинского алфавита

После политического решения Казахстана перевести свой алфавит с кириллицы на латынь был представлен в виде проекта вариант диграф, который не был поддержан общественностью. Затем был предложен второй проект, основанный на обозначении некоторых звуков апострофом, и 26 октября 2017 года Указом Президента Республики Казахстан № 569 был утверждён

этот вариант алфавита. Авторы этого проекта перепутали апостроф с «дайекше» А. Байтұрсынова и допустили большую ошибку. В результате и этот проект также не поддержали ученые и народ. 19 февраля этого года Указом № 637 внесены изменения в Указ Президента Республики Казахстан № 569 от 26 октября 2017 года «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латиницу», и утвержден новый алфавит, основанный на акут. В этом алфавите было принято во внимание предложение лингвистов «обозначить один звук одним знаком», апостроф заменили диакритикой акут. Однако в процессе создания правил правописания в этом варианте были найдены некоторые недостатки. В этой статье указываются 10 главных недостатков последней утвержденной версии и дается сравнительный анализ.

Ключевые слова: фонетика, латинская графика, арабская графика, тоте жазу, казахский язык.

Кіріспе

Латынға көшудегі ұлы мұрат қазіргі заманғы технологиялық ортаны, коммуникацияны, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктерін алға тарта отырып, түркі дүниесімен рухани жақындасу және орыс тілінен күштеп енгізілген басы артық әріптер мен кирилдегі тіл бұзар емле ережелерден құтылу болатын. Осындай мақсатты көздеген А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының жиырма жылдан аса тер төккен зерттеу жұмыстарының нәтиже-

лері елеусіз қалып, 2018 жылдың 19 ақпанында ҚР Президентінің № 637 жарлығымен (апостроф нұсқасына айтылған сын-пікірлерден кейін екі-үш айда дайын болған) акут нұсқасы бекітіліп кете барды (1-кесте). Жаңа әліпбиді бекіткен Елбасы: «Бұл – жаңа әліпби. Жаңаның аты – жаңа, ол іс жүзінде тексерілмеген. Сондықтан жаңа әліпбиді сөз құрамында, мәтін құрамында, жазуда, айтуда егжей-тегжейлі зерттеп, қолданыста қалай болатынын білу керек, кем-кетіктерін толықтырып, жетілдіру керек» (Басты талап арнасында, 2018: 6), – деген болатын.

1-кесте – 2018 жылы 19 ақпанда № 637 Жарлықпен өзгерген латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі

№	латыннегізді әліпби	әріп атауы	кирилнегізді әліпби	әріп атауы
1	Aa	[a]	Аа	[a]
2	Áá	[á]	Әә	[ə]
3	Bb	[by]	Бб	[бы]
4	Dd	[dy]	Дд	[ды]
5	Ee	[e]	Ее	[e]
6	Ff	[fy]	Фф	[фы]
7	Gg	[gi]	Гг	[гі]
8	Ǵǵ	[ǵy]	Ғғ	[ғы]
9	Hh	[hy]	х, h	[хы]
10	Ii	[i]	Іі	[і]
11	Iı	[iı]	и, й	[и]
12	Jj	[jy]	Жж	[жы]
13	Kk	[ki]	Кк	[кі]
14	Ll	[yl]	Лл	[ыл]
15	Mm	[my]	Мм	[мы]
16	Nn	[ny]	Нн	[ны]
17	Ńń	[yń]	Ңң	[ың]
18	Oo	[o]	Оо	[o]
19	Óó	[ó]	Өө	[ө]
20	Pp	[py]	Пп	[пы]
21	Qq	[qu]	Ққ	[қы]
22	Rr	[yr]	Рр	[ыр]
23	Ss	[sy]	Сс	[сы]
24	Tt	[ty]	Тт	[ты]

25	Uu	[u]	Ұұ	[Ұ]
26	Úú	[ú]	Үү	[Ү]
27	Vv	[vy]	Вв	[ВЫ]
28	Yy	[y]	Ыы	[Ы]
29	Ýý	[uý]	Уу	[ҰУ]
30	Zz	[zy]	Зз	[ЗЫ]
31	Shsh	[shy]	Шш	[ШЫ]
32	Chch	[chy]	Чч	[ЧЫ]

Әліпбидегі кем-кетіктер емле ережелерін жасау барысында байқалатыны белгілі. Ондай кем-кетіктер дер кезінде ескеріліп, әліпбиге өзгерістер мен толықтырулар енгізілмесе, емле ережелерде де кемшіліктерге жол берілмек. Қазіргі жағдайда А. Байтұрсынұлының «әріпке бола тілді бұзбайды, тілге бола әріпті бұзып өзгертеді» (Байтұрсынұлы А., 2013: 263) деген сөзін есімізден шығарып, емле ережелерді шикі әліпбиге күштеп бейімдеп жатқан жайымыз бар.

Негізгі бөлім

Бекітілген әліпбидегі түзетілуі тиіс негізгі он кемшілікті атап, оларға талдау жасап көрейік:

1. [У] дыбысының таңбасы латындағы /Yu/ таңбасына акут диакритикасын қою арқылы /Ýý/ деп алынуы;

[У] дыбысына /Ýý/ таңбасын беру латын графикасын қолданатын түркі (түрік, әзірбайжан, түркімен, өзбек) тілдері тұрмақ, әлем тәжірибесінде жоқ. [У] дыбысына осы таңбаны қабылдау арқылы қазақ жазуы түркі елдерінің жазуынан, қала берді латын графикасын қолданатын бүкіл әлем жазуынан алыстамақ. Қазақ тілін үйренемін деген шетелдіктер былай тұрсын, бастауыш сыныптарда сауат ашуға (әліппеге) қоса ағылшын тілін қатар үйренетін қаракөздеріміздің өздерін шатастырмақ. Жалпы /Yu/ таңбасы латыннегізді түркі тілдерінің барлығында дауыссыз [й] дыбысына тән таңба. Түркімен тілінде акутты /Ýý/ әріп де қысқа [й] дыбысының таңбасын білдіреді («Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография, 2016: 12-13). Сонда түркімендер *Aqtau'* қаласын *Aqтай* деп оқымақ; [У] дыбысына /Ýý/ таңбасын берудегі ең басты себеп, әліпби авторларының санасында қалыптасып қалған орыс әліпбиінің әсері болса керек.

2. /Ии, Йй/ және /Іі/ әріптерінің бас әріптері бірдей болуы;

Бекітілген әліпбидегі /Ии, Йй/ және /Іі/ әріптерінің бас әріптеріне /І/ таңбасы бе-

рілген. Бұлай ету емле ережелерін жасауда қиыншылық тудырып отыр. Салдарынан *Исмет, Исмет* секілді екі нұсқада жазылып жүрген кісі атаулары *Ismet, Ismet* болып бірдей таңбаланбақ. *Иле* етістігі мен *Иле* өзені атаулары және *илейін, илейін* сөздері сөйлем басында *Ие, Пе* және *Пеіін, Пеіін* болып бірдей жазылмақ. *Кейіді, кейіді, біт, бит, білігі, билігі* деген сөздер бас әріптермен *КЕІДІ, КЕІДІ, ВІТ, ВІТ, ВІЛІГІ, ВІЛІГІ* деп таңбаланбақ. «БІЛІГІ – БИТТЕЙ, ТІРЛІГІ – КИТТЕЙ» деген мақалды жазып көріңіз. Ал «ЖҮРГІСІ КЕЛМЕГЕН СИЫРДЫҢ СИГІСІ КЕЛЕДІ» деген мақалды үлкен әріптермен жазу тіптен ұят. Шыңғыстау өңірінен шыққан Шәкір Әбенев есімді от ауызды ақыннан қартайған шағында қызыл әскер қатарында болған шағы туралы бір журналист сұрағанда, қызылдар туралы «РАЗ, ДВА ДЕГІЗ-ДІ» (<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>) деп басталатын әйгілі бір шумақ өлеңі бар. Сол шумақты үлкен әріптермен жазу тіпті сорақы көрінуі мүмкін.

Сонымен қатар *и* (*zam es.* мал терісін илеуге, өңдеуге арналған малма; *etіstіk.* ағаш, темір сияқты заттарды майыстыру, доға түрінде бұғу), *иі* (*zam es.* үшінші жақтағы тәуелдік жалғауы арқылы келген *и* сөзі. Мысалы, *иі қанбаған қайыс, иі қанбаған іс; etіstіk.* малдың сауар, емізу алдындағы сүтінің емшек үрпіне жиналып келуі), *жиі-жиі, иіл, иін, иіс, биі, жиілігі, иіскейін, иірім, иілісі, кейін, иірілімі, киімі, сүйінші, әліпбиі* сөздері кіші әріптермен *и, иі, жиі-жиі, иіл, иін, иіс, биі, жиілігі, иіскейін, иірім, иілісі, кейін, иірілімі, киімі, сүйінші, әліпбиі* т.б. үлкен әріптермен *І, ІІ, ІІІ-ІІІ, ІІІ, ІІІ, ІІІ, ВІІ, ІІІЛІГІ, ІІСКЕІІН, ІІІІМ, ІІІІСІ, КЕІІН, ІІІІЛІМІ, КІІМІ, СҮІІНШІ, АЛІПБИ* деп жазылмақ. Көзшаламға қолайсыз қатар-қатар таяқтар.

3. Дауыссыз [й] дыбысы мен [Ый], [ій] дыбыс тіркестеріне (дауысты [и] дыбысына) бір ғана /І/ таңбасын және дауыссыз [ў] дыбысы мен [ұў], [үў] дыбыс тіркестеріне (дауысты [у] дыбысына) бір ғана /Ýý/ таңбасын беру;

Араб графикасына негізделген А. Байтұрсынұлының төте жазуында *ي* және *و* әріптеріне қатысты «дауыссыздан кейін келсе дауысты болады, дауыстыдан кейін келсе дауыссыз болады» деп дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /*ي*/ таңбасы және дауыссыз [ў] дыбысы мен [ұў], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /*و*/ таңбасы берілген болатын. Бұл ереже араб графикасына ғана тән ереже. Мысалы, араб тіліндегі /*ي*/ әрпі дауыссыз [й] дыбысы мен [ий] дыбыс тіркестерінің, /*و*/ әрпі дауыссыз [ў] дыбысы мен [уў] дыбыс тіркестерінің қызметін атқарады (Кәмал Бишр, 1998: 78-79). Араб тілінде /*ي*/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, дамма харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [й] (мысалы: *تَوَيْبٌ* [бәйт], *كَيْدٌ* [буйуўт]), кәсра харакатынан кейін келсе, осы кәсра харакатының дыбысымен бірге [ий] дыбыс тіркесін береді (мысалы: *كَيْدٌ* [дийк]). Сол сияқты /*و*/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, кәсра харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [ў] (мысалы: *مَوْلٌ* [дәўм], *لِيُؤْ* [лиўә]), дамма харакатынан кейін келсе, осы дамма харакатының дыбысымен бірге [уў] дыбыс тіркесін береді (мысалы: *سَوْسٌ* [суўк]). (Көптеген классикалық араб мәтіндерінде кәсрадан кейінгі /*ي*/ әрпі мен даммадан кейінгі /*و*/ әрпінің үстіне сукун белгісі қойылады). Дауыссыз дыбыстан кейінгі кәсра харакаты мен /*ي*/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [ий] дыбыс тіркестері араб тілінде [й] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталаып тұрған кәсра харакатының дыбысы емес /*ي*/ әрпінің дыбысы. Сондай-ақ дауыссыз дыбыстан кейінгі дамма харакаты мен /*و*/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [уў] дыбыс тіркестері араб тілінде [ў] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталаып тұрған дамма харакатының дыбысы емес /*و*/ әрпінің дыбысы. Осы қасиеттеріне қарай араб фонетистері кәсрадан кейін келген дауыссыз /*ي*/ дыбысын созылыңқы [й] және даммадан кейін келген дауыссыз /*و*/ дыбысын созылыңқы [ў] деген. **Демек, А.Байтұрсынұлының «дауыссыздан кейін келсе дауысты [и] болады (яғни [ый], [ий] дыбыс тіркестерін береді), дауыстыдан кейін келсе дауыссыз [й] болады» және «дауыссыздан кейін келсе дауысты [у] болады (яғни [ұў], [үў] дыбыс тіркестерін береді), дауыстыдан кейін келсе дауыссыз [ў] болады» деген ережесі араб тіліндегі /*ي*/, /*و*/ әріптерінің осы ерекшелігінен алынған деуге толық негіз бар.** Араб әліпбиіндегі /*ي*/, /*و*/ әріптерінің осы ережесін А. Байтұр-

сынұлы төте жазуында өте тиімді пайдаланған. Бұл ережені, тіпті, араб графикасын қолданған бүкіл түркі халықтары өз жазуларында жүздеген жыл бойы пайдаланып келді.

Алайда араб графикасына ғана тән осы ережені латыннегізді қазақ әліпбиіне қолданып, дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /*И*/ таңбасын және дауыссыз [ў] дыбысы мен [ұў], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /*У*/ таңбасын беру қисынсыз.

Бекітілген әліпбиде араб әліпбиіндегідей дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /*И*/ таңбасы және дауыссыз [ў] дыбысы мен [ұў], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /*У*/ таңбасы берілген. Соның салдарынан жаңа емле ережелердің 7-параграфында «*и, и* (яғни *йы, ий*) әріп тіркестеріне аяқталған етістікке көсемшенің *-й* жұрнағы жалғанғанда, екі *и* әрпі қатар жазылады: *baidy, keudi, mouidy*» (Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері жобасы) деген араб графикасына тән емле ереже жасалып отыр. Жалпы /*ي*/ әрпінің қатар жазылуы араб графикасында қалыпты жағдай, ерсі көрінбейді. Мысал үшін арабтың *فَيْيَكْت* [тәкйийф], (яғни [тәкййф]), *رَيْيَسْت* [тәсйийр], (яғни [тәсййр]) сөздерін келтіруге болады. *Байиды, кейиді, мойиды* сөздері төте жазуда да жоғарыдағы араб сөздеріндегідей екі /*ي*/ әрпінің қатар келуі арқылы /*ايدي* /*ي* /*ك* /*ايدي* /*ي* /*وم* /*ايدي* түрінде жазылады, жазылып та жүр. Ескере кететін тағы бір жайт қазақ қыздарына қойылып жүрген *Aida, Sauda* (*Aida, Saida*) деген есімдер мен *Айда, сайда* (*Aida, saida*) сөздерінің оқылулары қалай ажыратылмақ?! Құрандағы сүре атауы «Мәида» қалай оқылмақ?!

Араб графикасына ғана тән осы ереже латын графикасына да жарар болса, латын әліпбиіне көшкен түркі елдерінің барлығы дауыссыз [й] дыбысы мен дауысты [и] дыбысына жеке-жеке таңба бермес еді ғой. Мысалы дауысты [и] дыбысына бүкіл түркі (түрік, эзирбайжан, түркімен, өзбек, қарақалпақ) тілдерінде /*И*/ таңбасы, дауыссыз [й] дыбысына /*У*/ таңбасы берілген. Сол сияқты дауысты [у] дыбысы мен дауыссыз [ў] дыбысына да жеке-жеке таңбалар берілген. Сонымен қатар көптеген еуропа тілдерінде, тіпті ағылшын тілінде де /*И*/, /*У*/ және /*Uu*/, /*Ww*/ таңбалары бар.

XX ғасырдың бірінші жартысында қазақтың төте жазу, кирил, латын әліпбилерін құрастырған қазақ зиялыларының санасында жүздеген жыл бойы қолданыста болған араб графикасы сіңіп

орныққанын қаперімізде ұстағанымыз жөн. Араб графикасына ғана тән кейбір ережелерді жаңа латын әліпбиімізге қолдану салдарынан қаншама рет қателікке ұрындық. Мысалы, алдыңғы бекітілген әліпби нұсқасында төте жазуға тән дәйекше орнына латындағы апострофты қоямыз деп бір қателестік. Енді сол апострофты екі-үш айдың ішінде еш қисыны жоқ ақутқа ауыстырдық. Қала берді жаңа емлемізге арабнегізді төте жазудағы /ي/, /و/ әріптеріне тән ережелерді тықпалап отырмыз. /و/ әрпіне тән осы ереже кириллнегізді әліпбиіміздегі /у/ әрпінде әлі күнге дейін салтанат құруы салдарынан қазақ сөздерінің түбір, буын, морфем айтылымы бұзылып келді.

4. [ш], [ч] дыбыстарын /sh/, /ch/ диграфтарымен беру;

Осы арқылы латыннегізді қазақ әліпбиінің басты өзегі – «бір дыбыс – бір таңба» деген ұстанымнан шығып отырмыз;

Қазақ тілінде [с] және [х] дыбыстары жеке-леген сөздерде, кісі есімдерінде қатар келеді. Мысалы, *алғысхат, дәрісхана, пещана, факсхат, асхана*, т.б. сөздер мен *Асхат, Асан, Исхак, Досхан*, т.б. есімдер *algyshat, dārishana, peshana, fakshat, ashana, Ashat, Ashan, Ishaq, Doshan* боп жазылып, *алғышат, дәрішана, пешана, факшат, ашана, Ашат, Ашан, Ишақ, Дошан* болып оқылуы мүмкін. Төлқұжаттар мен жеке куәліктерде орысша жазылып кеткен *Исхак* есімі *Ishak* деп жазылып *ишак* деп оқылмақ па?! Шеттілдік *пасха* (діни мереке), *паша* (*тутул*) сөздері *pasha, pasha* болып бірдей жазылмақ. Қайсысы *паша*, қайсысы *пасха* екенін ажыратып көріңіз. Сонымен қатар екі түрлі ұғымды білдіретін шеттілдік *схема, шема* сөздері *shema, shema* деп, *шай* сөзі мен шетелдік кісі есімі *Схай* да *shai, Shai* деп бірдей жазылмақ. Ал *Ashar, Ishan, Isna ashari* сөздерін қалай оқыр едіңіз? *Асхар, Исхан, Исна асхари* ма, әлде *Ашар, Ишан, Исна ашари* ма?

Тілімізде [ш] және [х] дыбыстары қатар келетін жайлар бар. Мысалы, *құшхана* (мал соятын жер), *машхар* (діни), т.б. сөздері мен *Тышхан* есімі *qushhana, mashhar, Tyshhan* деп екі *h* әрпі қатар келмек.

Екі [ш] дыбысы қатар келетін *ащы, тұщы, кеще* сөздері *ashshy, tushshy, keshshe* деп жазылмақ.

Қазақ тілінде /Шш/ әрпі қолданылатын сөздер өте көп. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде /Шш/ әрпімен басталатын сөздер (сөз ортасы мен сөз соңындағыларын қоспағанда) 442 бетті қамтиды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-том, 2013: 180-622). Осыншама /Шш/ әрпі диграф арқылы екі еселенгенде жазу көлемі қаншалықты көбейетінін есептей беріңіз. Мысалы, үш әріппен жазы-

лып жүрген *шааш, шеш* сөздері *shash, shesh* болып бес әріппен, алты әріппен жазылып жүрген *шеуу-уи* сөзі *sheshy'shi* болып тоғыз әріппен жазылмақ;

Қандай тілді алып қарасақ та диграфтар әліпби құрамындағы әріптерді қосақтау арқылы жасалады. Диграф үшін сырттан жаңа таңба қоспайды. Мысал ретінде ағылшын тіліндегі /ch/, /ph/, /sh/, /th/, испан тіліндегі /ch/, /gu/, /qu/, /tr/ диграфтарын келтіруге болады. Диграф құрамындағы әріптер әліпби құрамдарында бар. Ал бекітілген әліпбидегі [ч] дыбысының таңбасына берілген /ch/ диграфындағы /с/ таңбасы әліпби құрамында жоқ. Жалпы [ч] дыбысы [ц], [щ] дыбыстары секілді қазақ тілінің төл дыбысы емес. Орыс тілінен енген *чемодан, бочка*, т.б. сөздер *шабадан, бөшке* болып тілімізге бейімделіп кеткен. Сондықтан бұл дыбыстың таңбасын да әліпби құрамына қоспағанымыз жөн. Құрамында [ч] дыбысы бар терминдерді де осы үлгіде игеруге болар.

5. [ы] және [у] дыбыстары тірек таңбаларының бір болуы;

Бекітілген ресми әліпбиде [ы] дыбысына /Yu/ таңбасын, [у] дыбысына /Yy/ таңбасының үстіне ақут қою арқылы /Ÿy/ әрпін берген. Яғни тірек таңбалары бірдей. Қазақ сөзінің қатарында [уы] және [ұу] дыбыс тіркестері келетін сөз саны өте көп. Нәтижесінде *уы, руы, суы, сууы, жууы, қууы, тууы, жауу, жаууы, сауу, саууы, қуыр, қуыру, қуыруы, ауыр, ауыру, ауыруы, ыдырауы, уылдырығы*, т.б. сөздер *ýy, rýy, súy, súyy, júyy, qúyy, túyy, jáyy, jáyyy, saýy, saýyy, qúyr, qúyry, qúyryy, aýyr, aýyry, aýyryy, ydyrayy, ýyldyrygy* болып көзшаламға оғаш жазылмақ. Кезінде Ж.Аймауытұлы: «сұу, бұу, құу, тұу сықылды у ұзын естілетін орындарда жалғыз-ақ у жазылсын деймін. Қайтсе де *жұууу керек, ай тұуууға таянды, сағым құууу жарамайды* дегендегі қаздай тізілген көп ұуу-ларды қолайлы деп айтуға болмайды. Жазу оңайласын десек, у-ларды қысқарту керек» (Аймауытұлы Ж., 1924), – деген болатын. Араб графикасына негізделген төте жазуда [ұ], [у] дыбыстарының тіректаңбасы бір екені, яғни [ұ] дыбысының таңбасы /ؤ/, [у] дыбысының таңбасы /ۇ/ екені белгілі. (Төте жазуда қазақ тіліндегі еріндік [у] ([Ÿ]), [ұ], [ү], [о], [ө] дыбыстарына араб графикасындағы /و/ таңбасынан өзге тірек таңба табу мүмкін емес (кисынсыз) болатын). Ж. Аймауытов мысалға келтіріп отырған *сұу, бұу, құу, тұу* сөздері төте жазуда /سؤو/ , /بؤو/ , /وؤو/ , /وؤو/ , ал *жұууу, тұууу, құууу* сөздері /وؤوؤو/ , /وؤوؤو/ , /وؤوؤو/ болып жазылмақ болатын. Қаздай тізілген көп /وؤوؤو/ -ларды ұнатпай, у ұзын естілетін орындарда, яғни [ұу], [уу] дыбыс тіркестері келетін жерлер-

де (араб тіліндегідей) бір ғана /ʒ/ әрпін жазуды ұсынған. Ж.Аймауытұлы қазақ сөзінің тасымал, буын, морфем айтылымын сақтауға көмектесетін қажетті, қисынды у-ларды (яғни [χ], [γ] дыбыстарының таңбаларын) көзшаламға оғаш көрінетіндіктен, амалсыздан («қаздай тізілген көп /وؤوؤ/-лар» деп) барынша қысқартуды ұсынған. Ал біз, әліпбидегі [ы] және [у] дыбыстарына бірдей тірек таңба беру арқылы *уу, руу, суу, сүүу, жүүү, қуүү, тұүү, жаүү, жаүүу, сауу, сауүү, қуур, қууру, қууруу, ауур, аууру, аууруу, удурауу, т.б.* сөздерде (орнына басқа таңба қою мүмкіндігі бола тұра) қисынсыз игректерді қаздай тізіп отырмыз.

6. [ы], [і] дыбыстарының тірек таңбалары үксас болмауы;

Кемеңгер А. Байтұрсынұлы төте жазуда езулік, ашық, тіл арты [а] және езулік, ашық, тіл ортасы [ә] дыбыстарына /ʌ/, /ʌ/ таңбаларын, еріндік, құранды, тіл арты [о] және еріндік, құранды, тіл арты [ө] дыбыстарына /ʊ/, /ʊ/ таңбаларын, еріндік, қысаң, тіл арты [ұ] және еріндік, қысаң, тіл ортасы [ү] дыбыстарына /ʉ/, /ʉ/ таңбаларын, езулік, қысаң, тіл арты [ы] және езулік, қысаң, тіл ортасы [і] дыбыстарына /ɨ/, /ɨ/ таңбаларын берген. Байқап отырғанымыздай А. Байтұрсынұлы жіңішке дауыстылардың таңбаларын жуан сыңарларының таңбаларына (/ʌ, /ʊ, /ʉ, /ɨ/) дәйекше қою арқылы (/ʌ, /ʉ, /ʉ, /ɨ/) деп тірек таңбаларын бірдей етіп жасаған. А. Байтұрсынұлының осы теориясы кирил әліпбиінде барынша қолданылды. Оны /o/, /o/ және /y/, /y/ әріптерінен байқауға болады. Кирил әліпбиінде дәйекшенің қызметін атқаратын диакритикалық таңба болмағандықтан *o* әрпін ортасынан бөліп *o* жасады, *y* әрпінің құйрығын сызып *y* жасады, осы жолмен кирил әліпбиінің бар мүмкіндігі сарқа пайдаланылды. А. Байтұрсынұлы салған сара жол латын графикасына көшкен өзге де түркі тілдерінің әліпбиінде қолданылды деуге болады. Мысал ретінде түрік және эзербайжан тілдеріндегі /Uu, Üü/, /Oo, Öö/, /Iı, İi/ әріптерін, түркімен тіліндегі /Aa, Ää/, /Oo, Öö/ әріптерін айтуға болады.

А. Байтұрсынұлының осы логикасы бекітілген жаңа әліпбиде /Aa, Áá/, /Oo, Óó/, /Uu, Úú/ әріптерінде көрініс тапқанымен [ы], [і] дыбыстарының таңбаларына келгенде латын графикасынан екеуіне ортақ тірек таңба табылмай қалған.

7. [ы], [і] дыбыстары таңбаларының әліпби кестесінде бір-бірінен алшақ орналасуы;

Әліпбиде өне бойы дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке сыңарлары іргелес тұрады да, [ы], [і] дыбыстарына келгенде бұл реттілік бұзылып кеткен.

8. Әліпби құрамына /в/, /ч/ әріптерінің енуі;

Бекітілген әліпбидегі /в/, /ч/ әріптері /ц/, /щ/ әріптері секілді кірме дыбыстардың таңбалары. Орыс тілі арқылы енген *Европа, велосипед, вагон, самовар*, т.б. сөздер *Еуропа, белсепед, бәгөн, самаурын* т.б. болып фонетикалық өзгеріске түсіп, тілімізге бейімделіп кеткені белгілі. *Ч, в* әріптерін әліпби құрамынан алып тастасақ, төлқұжаттарымызды латын графикасы бойынша қайта рәсімдеу жұмыстары кезінде аты-жөндеріміздегі бөтен *-ов, -ич, -овна* секілді жұрнақтардан біржола құтылар едік.

9. [x], [h] дыбыстарына бір ғана /Hh/ таңбасын беру;

Кезінде А. Байтұрсынұлы кейбір (*ah, yh, tuh, tuuh* секілді) одағай сөздерде ғана кездеседі деп, алғашқы құрастырған әліпбиіне [h] дыбысының таңбасын енгізбеген болатын. Алайда кейіннен «Бұл әріпті қазақ әліпбиінен шығарғанда мұнымен жазылатын сөздер аз деп шығарылып едік. Аз болғанмен тілде бар дыбыс болған соң, жоқтығы сезілетіні көрінеді» (Байтұрсынұлы А., 2013: 92), – деп, төте жазуға қайта қосқаны белгілі. Оның үстіне қазіргі таңда дін саласында және араб тілінде қазақ тіліне аударылмай транслитерациялау арқылы жазылатын, яғни [h] дыбысының орнына [x] дыбысын жазуға келмейтін көптеген діни терминдер мен кісі, жер-су атаулары бар. Осыларды ескере келе эзербайжан, өзбек, қарақалпақ тілдеріндегідей [x], [h] дыбыстарына жеке-жеке таңба берген жөн.

10. Әліпбидің ақут диакритикасына негізделуі;

Ақут диакритикасы бекітілген әліпбидің ең үлкен кемшілігі. Латыннегізді әліпби қолданылатын әлем тілдерінде ақут диакритикасы белгілі бір мақсатта қолданылады. Мысалы, чех және словак тілдерінде созылыңқы дауысты *á, é, í, ó, ú, ý* дыбыстарының таңбасын беруде қолданылса, словак тілінде сонымен қатар буын жасайтын созылыңқы дауыссыз *ř* және *ĺ* дыбыстарының таңбасына қолданылады. Поляк тілінде дауыссыз *ć, ś, ź, ń* дыбыстарында қолданылып, оларды жіңішкерту қызметін атқарса, қысқа дауысты *o* дыбысын созылыңқы *ó* дыбысына айналдырады. Испан тілінде *á, é, í, ó, ú* әріптерінде қолданылып, екпін және омоним сөздерді бір-бірінен ажырату қызметін атқарады. Исланд тілінде дауысты *á, é, í, ó, ú, ý* дыбыстарының таңбаларына қолданылып, бұл дыбыстарда екпіннің қатты екенін, ирланд және венгр тілдерінде дауысты *á, é, í, ó, ú* дыбыстарының таңбаларына қолданылып, бұл дыбыстардың созылыңқылығын білдіреді. Байқағанымыздай латын әліпбиін қолданатын тілдерде ақут диакри-

тикасының белгілі дәрежеде мән-мағынасы бар. Дауысты дыбыстардың таңбасында не созылық-қылық, не қатты екпін, ал дауыссыз дыбыстардың таңбасында жіңішкерту не буын құрау үшін оларды созу қызметін атқарады (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>). Қысқаша айтқана акут диакритикасы әр тілде бірыңғай мақсатта қолданылады.

Бекітілген әліпбиде акут жүйесіз әрі қисынсыз қолданылған. Мысалы, жуан дауысты [a] /a/, [o] /o/, [ʏ] /u/ дыбыстарының жіңішке сыңарлары [ə], [ø], [y] дыбыстарын жіңішкерту мақсатында /á/, /ó/, /ú/ деп қолданылған дейін десек, жуан дауысты [ы] дыбысының жіңішке сыңары [i]-нің таңбасына акут диакритикасы қолданылмаған және таңбалары да әртүрлі. Сонымен қатар [Ғ], [Һ], [У] дыбыстарының /ǵ/, /h/, /y/ таңбаларынан да әлемдік тәжірибедегідей акут диакритикасының дауыссыз дыбыстарды бірыңғай жіңішкерту не жуандату қызметі байқалмайды. Мысалы /ǵ/ таңбасымен берілген [Ғ] дыбысы қазақ тілінде тек қана жуан дыбысталса (мысалы, *аға, жаға*), Һ таңбасымен берілген [Һ] дыбысы бірде жуан (мысалы, *аң, тың*), бірде жіңішке (мысалы, *өң, іңір*), Ұ таңбасымен берілген [У] дыбысы да бірде жуан (мысалы, *тауық*), бірде жіңішке (мысалы, *тәулік*) дыбысталатыны белгілі.

2018 жылғы 14 қараша күні республика бойынша латын графикасы негізіндегі «ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ДИКТАНТ» өткен болатын. Жазылған диктант мәтінін әріптердің үстіндегі бірыңғай нүктелерге (кейбір студенттер акут орнына кішігірім таяқшалар қойып шыққан) қарап, жай мәтіннен гөрі фонетикалық талдау жасалған мәтінге көбірек ұқсатуға болады.

Қорытынды

Мақаланы қорыта келе айтарымыз, бекітілген әліпбиден жаңа технологияны меңгеру, түркі дүниесімен рухани жақындасу және кирилдегі тіл бұзар емле-ережелерден құтылу мақсаттарының бірі де байқалмайды. Керісінше түркі әлемінің алтын бесігі саналатын Қазақ Елін бүкіл түркі дүниесінен, тіпті латын әліпбиін қолданатын жарты әлемнен алыстататын сыңайлы. Жыбырлаған ноқаттар, қаздай тізілген игректер, қатар-қатар таяқтар қазақ халқын қайда апармақ?! Қара домалақтарымыз өзімізбен бірге қайта-қайта әліпби жаттап өтпесін десек, емле ережелер жасаудан бұрын жоғарыда аталған кемшіліктерді қайта қарап, «түзетуді қажет етпейтін кемел әліпби» түзгеніміз жөн.

Әдебиеттер

- Аймауытұлы Ж. Емлені өзгертуге жоба // Еңбекші қазақ, 1924 ж. 7 қаңтар
 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер). – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т. IV. – 384 б.
 Басты талап арнасында. «Prezident & HALYQ» Республикалық қоғамдық-саяси газет, №9(651) 2018 жыл
 Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері жобасы // <http://tilalemi.kz/article/1781/>
 «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А. Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 560 б.
 Кәмал Бишр. Дирасат фи ыльм әл-Луға. – әл-Қаһира: Дәр әл-Ғариб ли-т-Тобаға уә-н-Нәшр уә-т-Таузиғ, 1998. – 335 с.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст. А. Жанабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 816 б.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>
<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>

References

- Ajmauytuly J. Emleni ozgertuge zhoba // Enbekshi qazaq, 1924 zh. 7 qantar
 Bajtursynuly A. Alty tomdyq shyǵarmalar zhinaǵy. Alippeler men maqalalar jinaǵy. (Tote jazudaǵy tunǵysh alippeler zhane ulttyq baspasozde zharijalangan kosemsozder). – Almaty: «El-shezhire», – 2013. T. IV: – 384 b.
 Basty talap arnasynnda. «Prezident & HALYQ» Respublikalyq qoǵamdyq-sayasi gazet, №9(651) 2018 zhyly
 Jana alipbi negizindegi qazaq tili emlesinin erezheleri zhobasy // <http://tilalemi.kz/article/1781/>
 «Jana ulttyq alipbi negizinde qazaq jazuyyn reformalau: teoriyasy men praktikasyy»: uzhymdyq monografiya. Jalpy red. basqarǵan A.Fazylzhanova. – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2016. – 560 b.
 Kamal Bishr. Dirasat fi ilm al-Luǵa. – al-Qahira: Dar al-ǒarib li-t-Tibaǵa ua-n-Nashr ua-t-Tauziǵ, 1998. – 335 s.
 Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 15-tom / Qurast. A.Zhanabekova, T.Zhanuzaq, B.Abilqasymov zhane t.b. – Almaty: «Arys» baspasy, 2013. – 816 b.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>
<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>